

Névpárok, szinonimák és fonológiai variánsok Szempontok középkori okleveleink helynévi szórványainak nyelvhez kötéséhez

1. A régi jövevényszavak fonológiájának vizsgálatakor a sokszor töredékes adatsorokra, bizonytalan olvasatokra és etimológiákra való utaltság mellett további problémát jelenthet a vizsgálatba vonható lexémák nyelviségének meghatározása. A köznevek esetében ez többnyire nem okoz gondot, hiszen azok legkorábbi előfordulásai túlnyomó részt már magyar nyelvű szövegekben, valamint a nyelvhez tartozást egyértelművé tevő szójegyzékekben maradtak fenn. A helyneveket illetően azonban más a helyzet. Az ómagyar kori szórványemlékek helynévi adatairól ugyanis sokszor nem derül ki egyértelműen, hogy milyen nyelvűek voltak, így könnyen előfordulhat, hogy nem magyar példákból következtetünk az ómagyar nyelv hangtanára vonatkozóan. A hangtörténeti kutatások számára jelentős mennyiségű adatot szolgáltató nyelvemléktípus kapcsán nem lényegtelen tehát végiggondolni azt, hogy mi alapján tekinthető egy-egy helynévi szórvány magyar, német, román vagy valamelyik szláv nyelvhez tartozónak.

Dolgozatomban a nyelvtörténeti és névtani szakirodalom szempontjai mellett elsősorban a helynevek okleveles használatának a vizsgálatából lesűrhető tanulságok közül próbáltam meg összegyűjteni néhányat, amelyek alapján egy-egy okleveles szórványt nagyobb valószínűséggel lehet a magyar nyelvhez kapcsolni. Írásom példáit a szó eleji mássalhangzó-torlódást tartalmazó szavak köréből veszem. Több mássalhangzóval kezdődő lexémák a régiségben közismerten csak kölcsönzések útján kerültek a magyarba. Ez azt jelenti, hogy az adott lexéma — még ha áttételekkel is, de — mindig összefüggésbe hozható más nyelvvel, nyelvekkel, s így szükségszerűen felmerül a magyar nyelvhez kapcsolhatóságának a problémája.

2. A mai romániai *Botfalva* település magyar neve az ómagyar korban is *Botfalva* ~ *Botfalva* volt (1368: *Bathfalua*, Gy. 1: 827, 1415: *Botfalva*, Zs. 5: 253), viszont előfordul mai német nevének (*Brenndorf*) előzménye is: 1377: *Brigondorf* (F. 9/5: 158), 1421: *Bringendorf* (Zs. 8: 82). KNIEZSA ISTVÁN ennek háttérében kettős névadást lát (KNIEZSA 1943/2001: 97–98). A *Botfalva* és *Brenndorf* nevek keletkezésének nyelvi háttérével kapcsolatban a történeti, etimológiai, morfológiai és névadási körülmények ismerete alapján valóban megállapítható, hogy az

első magyar, a második német névadás eredménye. Könnyen adódik tehát a következtetés, hogy a német névalak — noha mássalhangzó-kapcsolattal kezdődik — alapvetően kizárható a magyar mássalhangzó-torlódások vizsgálatából, mivel azt az ott élő szász etnikum adta és használta. Egyelőre tekintsünk el attól, hogy a fenti megállapítások leginkább a névadók, s nem pedig a névhasználók etnikai viszonyaira vonatkozóan szolgálnak információval (vö. HOFFMANN 2007: 73–77). A kérdést leegyszerűsítve induljunk ki tehát abból, hogy az egy denotátumra vonatkozó, különböző névrendszerekből származó nevek nyelvhasználati különbségekre is utalnak. Ahhoz, hogy a kérdést alaposabban is meg tudjuk vizsgálni, célszerűnek tűnik a fent vázolt kettős névadás kapcsán a névpárok és a szinonimák fogalmának világos elkülönítése.

PÓCZOS RITA a német névtani szakirodalom alapján névpároknak nevezi azokat a neveket, amelyek „azonos helyet jelölnek, tagjaik pedig különböző nyelvekből származnak” (2010: 48). A névpárok egymáshoz való viszonyuk alapján további három csoportba oszthatók: léteznek fonológiailag kötött, szemantikailag kötött és szabad névpárok (vö. i. h.). Fonológiailag kötött névpárnak tekinthető pl. a m. *Barakony* ~ szlk. *Brakoň*, szemantikailag kötött a m. *Barátudvar* ~ ném. *Mönchhof*, illetve szabad névpár a m. *Keresztes* ~ rom. *Oprișani* 'Opriș emberei, Oprișék' (vö. FNEsz. *Keresztes*). Szempontunkból lényeges, hogy a névpárokat alkotó nevek egymáshoz való viszonya nemcsak nyelvi, hanem névhasználati szinten is megragadható, mégpedig az újabban a helynevek kapcsán is használt szinonimitás fogalmával. Ennek a terminusnak a alkalmazásával kapcsolatban azonban bizonyos megszorításokra van szükség. TÓTH VALÉRIA szerint valódi szinonimáknak „csak azokat a névpárokat tekinthetjük, amelyek azonos névhasználati körben (...) szerepelnek” (2008: 60). A vizsgálatok fényében hozzá kell fűzni: függetlenül attól, hogy a nevek esetleg fonológiai, szemantikai vagy szabad névpárt alkotnak-e. Mivel a *Botfalu* kapcsán említett két név keletkezésében nagy biztonsággal két különböző nyelv névrendszeréhez köthető, s a felbukkanó adatok fonológiai-morfológiai struktúrájában semmi nem utal komolyan adaptációs folyamatokra,¹ könnyen elképzelhető, hogy szinonim viszony sem állt fenn közöttük. Ennek következtében annak ellenére, hogy a magyar etnikumhoz tartozók jól ismerhették a velük együtt élő szászok nyelvében előforduló névalakot is, a magyar nyelvű használatban feltételezhetően nem váltakozott szabadon e két névalak egymással.² Így idegen névként közvetlen hangszerkezeti hatást a magyarban a *Bringendorf* ~ *Brenndorf* névalaknak vélhetően nem kell tulajdonítanunk.

¹ Helynevekre vonatkoztatva ezeket a folyamatokat névintegrációnak is nevezik (vö. PÓCZOS 2006: 89).

² Mint ahogyan ilyen névrendszerek közötti váltakozást a mai névpárok használata esetében sem tapasztalhatunk.

Mindezek alapján első lépésként tehát a hangtörténeti vizsgálatok során is előnyösnek tűnik az adatok összegyűjtését névrendszertani összefüggésbe helyezni. Triviális megfogalmazásnak tűnhet, de célszerű az adatok válogatása során abból kiindulni, hogy nem az a helynév számít magyar adatnak, amit a magyar etnikumhoz tartozó névhasználók ugyan ismerhettek, olykor-olykor kölcsönvéve — lényegében idegen szóként — használhattak is, de a név nem váltotta fel az addig használt magyar nyelvű névalakot, és szinonim használatba sem került vele,³ hanem az, amelyik jövevényt névként hosszabb-rövidebb időre a magyar helynévrendszer része lett. Ugyanis ha egy adott név nem került át a magyar helynévrendszerbe, azaz nem kezdték el a hely magyar neveként használni, akkor a magyar nyelv részeként sem indokolt számolnunk vele, legföljebb csak az idegen nyelvű környezet hatásának egy elemeként. Ez utóbbi a nyelvi interferenciára vonatkozó mai kutatások alapján a kétnyelvűség mértékétől függően olykor egyáltalán nem elhanyagolható, de az idegen nyelvi hatást szórványemlékes időkre vonatkozóan csak a magyarba került idegen elemek hatásaként áll módunkban megvizsgálni, s ez névhasználói közösségeként egy-két név. Igaz, hogy a névpárok háttérben meghúzódó többnyelvű környezet hatása az ott élők nyelvhasználatára nem csak egy-egy név szintjén jelentkezhetett, de ennek a mértékét nyelvtörténeti távlatokban általában még megbecsülni sem tudjuk (vö. ehhez a névmodellek kölcsönhatásával összefüggésben PÓCZOS 2010: 108).

3. *Botfalu* egyértelműnek látszó esetétől eltérően olykor nem kell etimológiai módszerekre hagyatkozni az oklevelekben felbukkanó névpárok megítélése kapcsán, mert már az oklevél megszövegezése egyértelművé teszi a nevek különböző névrendszerhez való tartozását. A magyar és német nyelvű nevek megkülönböztetését látjuk az egykori Szepes vármegyéhez tartozó *Lassúpatak* 1344-es említésében: *in vulgari Lassyupatak in teutonico nomine Stilbach vocata* (Cs. 1: 262). A soproni *Pinnye* német névpárjával együtt 1360-ban *Punye in vulgari teutonicorum Freyndorf* (Cs. 3: 624) formában tűnik fel. De előfordul a magyar és szláv nevek párhuzamos említése is. A mai *Soltészperecsény* melletti erdő 1408-ban *silvam vulgio Altilialbyk alias sclauonicum Prechnabukowyna* (Zs. 2/2: 154) szerkezetben fordul elő, illetve ugyanebben a határleírásban szláv párjával együtt szerepel a *Nadályvár* nevezetű hely is: *locus arenosus seu vimosus vulgo Nadaalsaar autem slavonice Pyewyczneblatho* (Zs. 2/2: 153). A latin szöveg megfogalmazásán túl morfológiai szerkezetüket is figyelembe véve elég egyértelműnek tűnik, hogy sem a németként megjelölt *Stilbach* és *Freyndorf*, sem a szláv nyelvűnek nevezett *Prechnabukowyna* és *Pyewyczneblatho* nem jöhet közvetlenül számításba magyar hangtörténeti vizsgálatok során.

³ Azt sem lehet kizárni, hogy az esetek egy részében mind a magyar, mind az idegen nyelvű adat ugyanattól az adatközlőtől is származhatott.

3.1. A névrendszerre való világos utalás hiánya miatt talán kevésbé egyértelmű a nyitrai *Vágőr* egy 1335-ös oklevél hátoldalára 15. századi kiegészítésként felkerült *Ewr vulgariter Straso* (Gy. 4: 441) adata. TÓTH VALÉRIA szerint e szemantikailag kötött névpár második eleme semmiképpen nem lehet a magyar helynévrendszer része. Ennek bizonyítékát a *strázsa* közszó kései felbukkanása mellett (1535: *ztrassaywl*, EWUng. *strázsa*) leginkább abban látja, hogy az oklevél megszövegezése *vulgariter* kitételrel hangsúlyozza a *Strázsa* név névszociológiai helyzetét az *Őr* névváltozattal szemben (vö. TÓTH V. 2008: 291). A települést 1493-ban ugyancsak *Strazye*-ként (Gy. 4: 441) említik, de ez utóbbi névalak morfológiai felépítése kapcsán (vö. FNESz. *Vágőr*) erős a gyanú, hogy szintén nem magyar nyelvű adatról van szó. Azt, hogy az *Őr* névalak nem vészett ki a használatból, mutatja, hogy 1519-ben ismét *Ewr*-ként jelenik meg (TÓTH K. 2001: 189). Mindenesetre ha elfogadjuk TÓTH VALÉRIA álláspontját, s ezt a nevet ki is zárjuk a vizsgálatból, arra még nem feltétlenül következtethetünk, hogy a régiségben gyakran felbukkanó egyéb *Strázsa* név is csak szláv névrendszerekhez tartozott volna. Függetlenül attól, hogy közszőként vagy az efféle helynevek közvetítésével került-e a magyarba, a *strázsa* közszó viszonylag kései felbukkanása nem bizonyítja okvetlenül, hogy előtte — legalább nyelvjárási szinten — ne fordulhatott volna elő a magyarban. Számos olyan közszó van ugyanis, amelyik első helynévi és közszői előfordulása között több évszázadnyi különbség van (pl. *pacsirta*: 1338: *Pacirtasteluk* hn. ~ 1525 k.: *pachyrta*; *disznó*: 1055: *gisnav* hn. ~ *[1237–1240]: *goznoov*, *guznoov*; 1395 k.: *emegizno*; *molnár*: 1275: *Nobiles de Molnar* hn.; 1324/1361: *Monar* hn. ~ 1538: *Molnar*; sár: 1055: *sar feu* hn. ~ 1372 u.: *farual*, stb., vö. EWUng.). Mindez persze lehet pusztán a régi adatok keletkezési és fennmaradási körülményeinek a következménye is. S mivel más *Strázsa* nevek esetében nincs az oklevélben támpont a név nyelvhasználói körével kapcsolatban, analógiaként nem vihetjük át rájuk a nyitrai példát.⁴

3.2. A fent bemutatott névpárok azonos denotátumra való vonatkozásához nem fér kétség. Az sem szokatlan jelenség azonban, hogy a latin *alio nomine*-féle szerkezettel együtt említett nevek nem azonos, hanem szomszédos helyeket jelölnek (vö. TÓTH V. 2008: 291–292). Ennek a gyanúja áll fenn a régi Pozsega vármegyei *Paka* esetében is: 1455-ben *Kyspaka al. nom. Zentkathalena*, *Zenthkatherina*, 1461-ben *Kispaka al. nom. Zwerinacz*, illetve *Kispaka al. nom.*

⁴ Ebből a szempontból figyelmet érdemel az 1421-es *Strezfalwa et Stryzfalwa* (Cs. 2: 107). Történelmi álláspontok szerint ez is határvédelmi feladatot betöltő település volt (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 653), amit nem feltétlenül cáfol, hogy esetében valószínűleg személynévi áttétellel kell számolnunk. KÁZMÉR MIKLÓSNAK a helynévkutatásban alapműnek számító vizsgálatából kiderül, hogy a birtokost jelölő köznév is állhat a *-falva* előtagjaként, de sem az ő anyagában, sem máshol nem találtam példát — ezen kívül — arra, hogy az *őr* ~ *strázsa* mint foglalkozásnév közszőként vált volna helynévalkotó elemmé (vö. 1970: 108–112).

Emrehowcz (Cs. 2: 420). Itt vélhetően nem kell közvetlen névpárokat vagy szinonimákat keresnünk a szerkezet mögött, hanem csak szomszédos helységek neveit. A korábbi példákkal ellentétben itt tehát már nem tűnik kizáró oknak a nevek változatként való feltüntetése.

3.3. Más szempontból sem árt óvatosan kezelni a többnevűség kérdését. Olykor ugyanis feltételezhető, hogy a névpár idegen eleme — még ha átmenetileg is — a magyar név szinonimájává lép elő. A mai *Tormafalu* magyar neve a régi-ségben *Herény* (1265: *Heren*, Cs. 3: 610), német neve *Krensdorf* (1232: *Chrenstorf*) volt (vö. FNESz. *Tormafalu*). A *Botfalu* kapcsán elmondottak tehát itt is helytállónak tűnnek. A helység említését egy 1367-es oklevélben azonban *Hereyngh alio nomine Keresdorff* (Cs. 3: 610) formában találjuk. Ha nem az oklevélíró nyelvi lenyomatáról van szó, a *Keresdorff* egy mássalhangzóval kezdődő formája mögött akár magyar névhasználatot is sejthetünk. Hogy ez valóban magyar használatra utal-e, egy-egy adat alapján biztosan megítélni nem lehet, s itt az oklevél sem jelez egyértelmű nyelvi különbséget, mint azt a *Stillbach* vagy *Straso* esetében láthattuk. Mindenesetre a helység neve 1429-ben már ismét *Creynsdorff*, sőt 1433-ban *Cremstorf ... wlgō Thormaskeer vocata* (Cs. 3: 610) egyértelműnek tűnő megfogalmazásban fordul elő. Kérdés marad, hogy magyar hangtörténeti szempontból a *Krensdorf* névalaknak a 14. század második felében szükséges-e bármiféle jelentőséget tulajdonítani, vagy pedig a névpár német eleme az 1367-es adat ellenére teljes mértékben kizárható a vizsgálatból.

Az ilyen esetek nem egyedülállóak az adatállományomban. Hasonló jelenség figyelhető meg a mai *Szepesszentlőrinc* — szlovák nevén *Brutovce* — ómagyar kori említései kapcsán is. A település eleinte *Szentlőrinc* formában szerepel az iratokban (1319: *Scntlewrinch*, 1465: *Zenthlewryncz*, FEKETE NAGY 1934: 156), s ez a névalak a mai napig nem halt ki a használatból. Azonban szláv eredetű névpárja is folyamatosan adatolható: 1319: *Brotouch*,⁵ 1494: *Bruttocz* (FEKETE NAGY 1934: 156–157). KISS LAJOS véleménye alapján a *Brutóc* névalak eredetijét a mai szlovák változattal megegyező **Brutovce* formában rekonstruálhatjuk (vö. FNESz. *Szepesszentlőrinc*). Mindezekből az sejthető, hogy a *Brotouch* és *Bruttocz* már magyar névhasználatot tükröz, mivel a szokványosnak mondható szl. *-ovce* > m. *-óc* szóvégi változás alapján úgy tűnik, hogy a *Brotouch* és *Bruttocz* annak ellenére magyar nevek, hogy mellettük párhuzamosan a *Szentlőrinc* is továbbélt.

3.4. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy bizonyos esetekben nemcsak átmenetileg, hanem a névcseré egyik fázisaként is föltűnhet a szinonim viszony.⁶ S ezeket az eseteket részben másként kell értelmeznünk, mint a

⁵ FEKETE NAGY a szláv névváltozat korai előfordulását a későbbi másolatba történő beszúrásnak értelmezi (vö. 1934: 156).

⁶ A névcseré fogalmának részletesebb kifejtéséhez lásd TÓTH V. 2008: 62–63.

hagyományosan párhuzamos neveknek is nevezett névpárokat. Az 1496-os *Gyepew alio nomine Prezaka* (Cs. 2: 39) szemantikai névpár (vö. rom. *prisacǎ* 'kerítés, barikád, gyepű', vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÚ 1973: 645, SÓFALVI 2008: 159) okleveles említése még akár a fentiekhez hasonló, névrendszerbeli eltérést is mutathat. De ha figyelembe vesszük, hogy a korábban csak *Gyepü*-ként említett hely (1412, 1445: *Gyepew*, Cs. 2: 39) később már csak *Prezaka*-ként fordul elő (1561: *Priseka*, *Priszaka*, *Prezeka*, PESTY 1878: 457), felmerülhet a névcsere gyanúja. Azonban az, hogy a névcsere háttérében a román nyelvű lakosság tényleges számbeli fölülkerekedése áll-e, s ha igen, akkor a magyar nyelvű lakosság — ha folyamatosan éltek a környéken — használta-e a román eredetű névalakot az ómagyar korban, az egyszeri páros említés, valamint a továbbélés alapján megnyugtatóan nem dönthető el. Azt gondolom, hogy az előzőek alapján teljes biztonsággal kizárni sem lehet a *Prezaka* előfordulást a vizsgálatból.

Ennél meggyőzőbb bizonyítékát találjuk a magyarban végbemenő névcsere-nek *Turócbalázsfalva* esetében. A már említett szóvégi adaptáció miatt az 1505-ös *Mezewhaza aliter Blazsouc* is talán már szinonim használatra utal.⁷ A település elsődleges neve *Mezőház* volt (vö. 1343: *Mezeuhaz*, F. 9/1: 192), viszont a magyarral párhuzamos szlk. *Blažovce* később a magyarban is használatos lett (vö. FNEsz. *Turócbalázsfalva*, valamint különösen 1736: *Blaschótz Slauis Blazowcze*, EB. 154). Úgy tűnik, az 1505-ös oklevél éppen e névcsere egyik, szinonimitás fokát mutató fázisát regisztrálja, függetlenül attól, hogy a *Mezőháza* névváltozatot 1505-ben még valóban használták-e, vagy már csak az oklevél őrizte.

3.5. Összefoglalva az említett példák tanúságát elmondható, hogy a névpárok alapvetően jó kiindulópontjai lehetnek a névrendszerek elkülönítésének, ám az világosan látszik, hogy a névrendszerek — mint ahogy az a névtani-etimológiai irodalomban régtől ismeretes — akkor is kölcsönhatásban vannak egymással, ha az adott területen élő etnikumok saját névadásuk eredményeként létrejött neveket is használnak.

4. A fentiekben elsősorban a hangalakjukban lényegesen különböző szemantikailag kötött, illetve a szabad névpárok kapcsán felmerülő szempontok kerültek elő. Egészen más ügy azonban az akár névcsere következtében előálló pusztán fonológiai változatosságot mutató nevek, illetve névpárok esete. Ezek megítélése talán az előzőeknél is bizonytalanabb. A már említett mai m. *Barakony* ~ szlk. *Brakoň* fonológiai névpár világosan mutatja, hogy bizonyos esetben csak a szókezdő mássalhangzó-torlódás az, ami utal a két név nyelvi különbségére. A mássalhangzó-kapcsolatok ómagyar kori történetét tanulmányozva viszont világossá

⁷ A szinonim viszonyra, azaz az egynyelvű használatra itt is a szl. *-ovce* > m. *-óc* változásból következtethetünk.

válí, hogy ez a különbség — noha jelölője lehet a névrendszerbeli eltéréseknek — önmagában még nem jelent nyelvi különbséget. A magyar hangtörténeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint a hangváltozások ingadozások időszakon keresztül mennek végbe, s ezekben az átmeneti időszakokban „a régi és az új alakok között küzdelem folyik” (BÁRCZI 1958: 9). Hangtörténeti szempontból tehát megkerülhetetlen annak az átgondolása, hogy adott esetben vajon fonológiai névpárral vagy pedig egy éppen zajló hangváltozással állunk-e szemben.

Szerencse, hogy a mai *Barsbaracska* — szlovákul *Bardoňovo* — régi *Barakcsa* nevére a 14. század első feléről számos adatunk fennmaradt, így jól nyomon tudjuk követni a név fejlődését. Az eredeti oklevelekből származó adatok a következők: 1321: *Braccha*; 1322: *Barakcha*, *Brakcha*; 1324: *Baraccha*; 1325: *Brakcha*; 1327: *Barakcha*; 1330: *Barakcha*; 1337: *Baraccha*; 1340: *Barachka*, *Barakcha*; 1341: *Brachka*; 1347: *Barathka* (KMHsz. 1: *Baracska I.*). A szinte évről évre — 1322-ben egy éven belül kétszer is⁸ — váltakozást mutató adatok háttérében talán mégsem olyasféle nyelvi párhuzam áll, mint a korábban említett *Botfalu*, *Pinnye* vagy éppen *Barakony* esetében. Azaz nem feltétlenül kell arra gondolni, hogy a változatok között névrendszerbeli különbségek lennének, miszerint a feloldott forma mindig magyar, a feloldatlan pedig mindig szláv nyelvű adat lenne. Meggyőző bizonyíték erre a magyarban bekövetkező hangátvetés utáni szerkezetet mutató 1341-es *Brachka* adat. A középkori oklevelezés gyakorlatából, az oklevelekben megmutatkozó nyelvi presztízviszonyokból adódóan HOFFMANN ISTVÁN egyébként valószínűnek tartja, hogy a periférikus nyelvek — esetünkben valamelyik szláv nyelv — helynévalakjai „csakis ott kerülhettek be a diplomákba, ahol más nyelvnek a használata egyáltalán nem volt jellemző” (2007: 91).⁹ Ezt figyelembe véve — még ha kivételek természetesen előfordulhatnak is, ahogy erre az előzőekben láttunk példát — valószínűtlennek tűnik, hogy egyik évben magyar, másik évben szláv adatokat rögzítettek volna az irat elkészítésekor olyan területen, ahol a feloldott forma bizonyítja bizonyos arányú magyar etnikum folyamatos létét és névhasználatát is. Még csak az sem valószínű, hogy a fel nem oldott formák mögött valamiféle nyelvi bizonytalanság állna. Azt gondolom, hogy ebben az esetben valóban arról lehet szó, hogy a két névváltozat egyenrangú fonológiai variánsként egyszerre volt része a magyar névrendszernek.

⁸ Az oklevelek keltezése április 19. (DI. 62476), illetve december 4. (DI. 62477).

⁹ ABRAM DE SWAAN szerint a nyelvek a presztízviszonyaik alapján hierarchikus rendszert alkotnak, amelynek különböző szintjein állnak a periférikus, centrális, szupercentrális és hipercentrális nyelvek. HOFFMANN ISTVÁN mindezt a Kárpát-medence középkori viszonyaira vonatkoztatva hipercentrális szerepűnek a latint tekinti, szupercentrálisnak pedig a magyart. Emellett egyes területeken a német is centrális szereppel bír, míg a korabeli magyar királyság többi nyelve kevés presztízzsel bíró periférikus nyelv volt (vö. 2007: 90–91).

Más helyütt Gutkeled nemzetségbeli Joachim tárnokmester tisztségének néhány említéséből is arra a következtetésre juthatunk, hogy a feloldódott és a torlódásos formák — ha nem is mindig, de — sok esetben magyar fonológiai variánsként éltek. 1272. november 27-én *Joachino magistro tavarnicorum comite de Plys*, a két nappal később, november 29-én kelt oklevélben viszont már *Joachyno magistro tavarnicorum comite de Pylis* (Gy. 4: 692) szerkezetben szerepel. Ha másra nem, arra mindenképpen következtetni tudunk ebből, hogy az oklevél lejegyzője vagy hitelesítője számára az egyébként a határrészneveknél és kisebb településeknél jóval szélesebb körű ismertséggel és jelentőséggel bíró vármegye nevében megmutatkozó variabilitás sem nyelvi, sem jogi különbséget nem jelenthetett. S ebből a szempontból lényegtelen, hogy esetleg latinizáló, archaizáló vagy valamilyen más törekvés erősítette-e az elsődleges [*plis*] névhasználatát.¹⁰

Ennél is szembetűnőbb bizonyosságai a fonológiai variánsok oklevélbe való bekerülésének az olyan esetek, amikor ugyanazon iraton belül fordul elő a kétféle névforma. A hunyadi *Barincska* 1503-as említéskor például a *Baranchka* alakok mellett a *Branchka* is felbukkan ugyanarra a helyre vonatkozóan. Az elírás azért nem lehet komoly ellenérv ebben az esetben, mert a név folyamatosan két alakban is adathozható.¹¹ Az esetleges idegen nyelvűsége ellen szól, hogy birtokosának a környéken említett egyéb birtokai is szinte kivétel nélkül magyar névadásra vagy névhasználatra utalnak (*Repas, Kysbesan, Fenesthorok, Zerb-falwa, Thothboz Baresd, Rabesd Gywlakwtha* és *Alsotarnocza*, vö. Dl. 29974), ami egyrészt mutatja a magyar nyelvű lakosság egyértelmű jelenlétét a környéken, másrészt azt, hogy ha éltek is nagyobb számban román, szláv vagy német nyelvű etnikumok a területen (vö. *Zerb-falwa, Thothboz*, a későbbi *Olahboz*, Cs. 5: 79), azok névváltozatai nem kerültek be az ekkor tájt kelt oklevelekbe. Így azt gondolom, nyugodtan megfogalmazhatjuk, hogy a *Branchka* és a *Baranchka* alakok ismét nem nyelvi különbségre utalnak, hanem nézetem szerint egymás egynyelvű fonológiai változatai voltak ebben az időszakban.

Végül találunk olyan eseteket is, amikor nem csak külső szempontok alapján tudjuk megítélni a fonológiai variánsok nyelviségét. A *-falva* magyar közsői utótag miatt nagy bizonyossággal magyarnak tekinthető a zempléni *Sztára* környékén említett *Burucfalva* ~ *Brutfalva* is, amelynek adatai alapján szintén efféle szinkrón fonológiai változatok meglétére következtethetünk: 1335: *Buruchfalua*; 1337: *Bruthfalwa* (Cs. 1: 389). Mindezek föltehető magyarázatához érdemes visszatérnünk a többnevűség oklevelekben való megjelenésének a kérdéséhez.

¹⁰ Második tárnokmesteri ciklusa során fent nevezett *Joachim* tisztségének megnevezését ismét a *comite Posoniensi de Plys* (1273. június 7., Gy. 4: 692) formában jegyezték le.

¹¹ További adatai a 15–16. század fordulójáról: 1482: *Branchka*; 1492: *Baranchka*; 1516: *Baranchka, Branczka*; 1518: *Baranchka*; 1519: *Branchka al. nom. Barinchka*; 1520: *Branchka* (Cs. 5: 72).

4.1. TÓTH VALÉRIA a településnevek vizsgálata kapcsán egy helyütt arról ír, hogy az oklevelekben föltűnő gyakori szinonim kapcsolatok ellenére latin vagylagosságot kifejező szerkezetekben szinte kizárólag olyan nevek szerepelnek, amelyek szemantikai és lexikális struktúrája lényeges különbséget mutat. Az oklevelek megfogalmazásának vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy „»más név«-ként a névhasználók csak a valódi szinonimákra tekintenek, az alakváltozatok nem minősülnek »más név«-nek: azaz a *Szancsal* > *Böszörményszancsal*, *Cseh* > *Csehi*, *Páli* > *Páltelek* változások nyomán kialakult variánsokat a névkompetencia hajlamos azonos neveknek tekinteni” (TÓTH V. 2008: 292). Véleményem szerint ezt támasztja alá, hogy — mint az imént láthattuk — általában a fonológiai variánsokat és a fonológiai névpárokat sem jelölték meg variánsként az oklevelekben, hiszen az iratok számára ezek még abban az esetben sem voltak igazán „más nevek”, ha esetlegesen két különböző helynévrendszerhez is tartoztak.¹²

A nyelvi variánsok a mai nyelvben is természetesekek, de hogy erre vonatkozóan ne csak a mai, némiképp azért megváltozott társadalmi és nyelvi tapasztalatokból következtethessünk, érdemes a vizsgált korszakhoz időben közelebb álló SZENCZI MOLNÁR ALBERT megállapításait is figyelembe venni. Az egyébként éles megfigyelőnek tartott SZENCZI így ír a mássalhangzó-torlódások kapcsán az efféle hangtani variánsokról: „*daraga (...) plerique tamen exprimunt draga*”, illetve „*drabant tamen frequentius scribitur darabant*” (SZENCZI 1610/2004: 192). A jelen idejű megfogalmazásai (tudniillik ’sokan mégis így mondják’, illetve ’helyette gyakrabban írnak’) éppen alátámasztják, hogy a mássalhangzó-torlódás és annak feloldása — más, szerkezetileg kevésbé feltűnő nyelvi elemhez hasonlóan — variációkat hozott létre, s változatokban élt addig, amíg az egyik forma nagyobb részt ki nem szorította a másikat. Azt gondolom, ebből a szempontból közszó és tulajdonnév között nincs lényeges különbség.

4.2. Mindezek alapján kényelmes, ugyanakkor hibás lenne arra a következtetésre jutni, hogy a régiségben minden szinkrón ingadozást mutató helynévi adat egynyelvű variáns lenne. Nyilvánvaló, hogy ezek mögött nemcsak a neologizmus és archaizmus viszonyait láthatjuk. Hogy csak egyetlen példát említsek, a mai *Ószalónak* 1456-os *Castellum (...)* *in ungarico Zalonok in theutonico vero Slanyk vocatum* (Cs. 2: 719) említése ezt egyértelműen bizonyítja. Éppen ezért az ilyen ügyek megítélése a lehetőségekhez mérten minden esetben nagy körültekintést igényel.

¹² Az ettől való eltérésre egyébként egyetlen példát találtam az adatbázisomban: a fenti *Barincka* 1519-ben *Branchka alio nomine Barinchka* (Cs. 5: 72) szerkezetben fordul elő, pedig — mint már említettem — kizárhatónak tűnik a változatok mögötti nyelvi különbség, továbbá semmi nem utal arra sem, hogy jelen esetben szomszédos helyek megjelölésére szolgált volna az *alio nomine* szerkezet.

A bizonytalanságok ellenére az viszont jól látható, hogy a mássalhangzótorlódással kezdődő és az azt már feloldott szavak egyidejű jelenléte semmiképpen nem utal kizárólagos kétnyelvű használatra. A problémát leginkább az jelenti, hogy megfelelő számú adat hiányában többnyire nem lehet biztosan elválasztani egymástól a fonológiai variánsokat és a fonológiai névpárokat. Erre vonatkozóan a többnyelvű, szinkrón névrendszerek vizsgálatából levonható következtetések mindenképpen segítséget nyújthatnak (vö. PÓCZOS 2010).¹³

KENYHERCZ RÓBERT

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- Dl. = *Diplomatikai Levéltár*. Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény.
- EB. = PROCIKOVÁ, ANNA főszerk. (1999–): *Encyclopaedia Beliana. (Slovenská všeobecná encyklopédia v dvanástich zväzkoch)*. 1–. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- F. = FEJÉR GEORGIUS (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. 1–11. Buda.
- FEKETE NAGY ANTAL (1934): *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. (Akadémiai doktori értekezés). Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): *A falu a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

¹³ Tanulságos, s a lényegre érinti CSÁNKI DEZSŐ megfogalmazása is a kolozi *Esztána* újabb kori neve kapcsán: „Ma inkább Sztána (...). De a magyarság a környéken ma is használja az *Esztána* nevet” (Cs. 5: 348).

- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313. Újra-kiadás: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ (1973), Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténeti közlemények* 20: 639–660.
- PESTY FRIGYES (1878): *A szörényi bánság és Szörény vármegye története* 3. (Oklevéltár 1.) Budapest.
- PÓCZOS RITA (2006): Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 87–105.
- PÓCZOS RITA (2010): *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SÓFALVI ANDRÁS (2008): Ioan Marian Țiplic: Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV). *Castrum* 8: 152–175.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1610/2004): *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610)*. Új magyar grammatika két könyvben. Fordítás, jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal ellátta: C. VLADÁR ZSUZSA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Budapest.
- TÓTH KRISZTINA (2001): *A Palásthy család levéltára 1256–1847. (Kutatási segédlet)*. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 7. Esztergom.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–2*. MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951–1958. 3–7. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–2001. 8–9. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003–2004. 10. C. TÓTH NORBERT összeáll. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.